

דפי אגדות נוספות

הדים מספרות הילדים בשירת נתן אלתרמן

מאת זיוה שמיר

וְיִצְאִים אַחֲרֶיהָ פָּרָה וְאֵת
וְחָתוּל מְדַדָּה עַל מְשֻׁנָּה —
פְּסָפּוֹר שְׁאֵבֵד, כְּנֶעַן מִי אֵת,
כְּבֵת צְחֹק וְשִׁכְחָה וְנֹשְׁנָה.

נתן אלתרמן
עשר שנים למותו

נתן אלתרמן לא כתב שירה אוטו-ביוגרפית והצניע מעיני הציבור את המימד הפרסונאלי, כמעט כדי שטשושו המוחלט. מעולם לא סיפר ביצירתו על חייו, על תולדותיו, מאווייו ועולמו הרוחני, אלא בדרכים עקיפות ומרו-מזות, שהמכוסה בהן רב על הניגלה.

בניגוד למשוררים רומאנטיים, שהביוגרפיה שלהם במרכז שירתם, והם רואים בה חזות הכל, העדיף אלתרמן נושאים מוכללים ומופשטים, דמויות אימפרסונאליות, שאין בהן כל סמנים מייחדים ואין לזהותן עם דמות זו או אחרת מן הביוגרפיה הקונ-קרטיית שלו. „האב“ בשיריו אב ארכיטיפי לגמרי, ואין בו מאפיינים מן האב הביולוגי, כשם שהאם, הרעיה, הבת, ההלך-המשורר, הפונדקית וכו' הן דמויות כלליות ואבסטרקטיות, שאינן מלמדות הרבה על קורותיו, מוצאו ומוצאותיו של המחבר. אולם, המעיין בשירי נתן אלתרמן, יבחין בקל, כי המשורר נחל מאביו ירושה נכבדה ורבה מזו, שנחלו משוררים, אשר הכריזו על מורשתם באורח גלוי ומי פורש. אביו של נתן אלתרמן — יצחק אלתרמן — היה, כידוע, „הגנן“ הראשון, מחלוצי גן-הילדים העברי ומקובעי דפוסי. בשנת 1909, פתח גן-ילדים עברי בווארשה, ובו לימד את חניכיו הרכים על-פי שיטת פרבל, שעיקרה: משחקים סימליים, שירים, חידות, דיקלזמים ומחזות, על-פי סדר מחזורי, קבוע ומתוכנן.

בווארשה לא חלו אותה עת אותן הגבלות תמורות על החינוך העברי, שהטיל המישטר הסוציאליסטי הרופף ברוסיה של טרם המלחמה והמהפיכה, ועל-כן נדדו אליה אנשי-חינוך מובהקים, כדוגמת יצחק אלתר-מן ויחיאל הלפרן, אשר גדלו ונתהנכו ברוסיה, והקימו בה את גני-הילדים הראשונים, ששפתם עברית. ביחד עם יחיאל הלפרן (אביו של המשורר יונתן רטוש), שאף הוא פתח גן-ילדים עברי בווארשה בשנת 1909, ערך יצחק אלתרמן גם כתבי-עת מיוחד לענייני גן-הילדים — „הגנה“ (אודיסה, תרע"ה).

● בן „הגנן“

על היסודות שחילחלו ממורשתו של האב, אשר ראה את ייעודו בחינוך פעוטות ובהקניית ערכים והרגלים לבני הגיל הרך, וכן מאווירת הבית, שהיתה סקופה אהבה לילדים ולספרות ילדים וגוער, יעידו שיריו הרבים של נתן אלתרמן. שבתשתיתם תבניות ודפוסיים לרוב מספרות הילדים הקלאסית לסוגיה, והי מכלילים רמזות רבות לאגדות ילדים נודעות. ומה בכך? יתמה הקורא, כלום אין כל בריבירב מכיר את אגדות הילדים? כלום צריך אדם להיות בנו של מייסד גן-הילדים העברי, כדי שיגלה בקיאות-מה באג-זות האחים גרים ובסיפורי האנס כריסטיאן אנדרסן? אכן, הינם אין רבותא באיזכורים ספרותיים מתוך יצירות שנועדו לילדים, וכמעט שאין זוכרים, כי ספרות הילדים היא ענף צעיר למדי בתוך כלל ענפי היצירה וכי בספרות העברית החלו לכתוב למען ילדים רק על סיפה של המאה העשרים. ברמזות הרבות, ששיקע אלתרמן בשיריו מתוך ספרות הילדים לסוגיה, היה בשנות השלושים משום צעד חדשני ונועז של משורר מודרניסטי, המתנסה בכל מיני „אקספרימנטים“ ומרשה לעצמו לראות אפילו בספרות הילדים מקור לגיטימי לשאלות ולרמזות.

אלתרמן אף הירבה להשתמש בתבניות תחביריות טיפוסיות ובדפוסיים ריטוריים אופייניים, השאלים מעולם הילד: הדיהם של נוסחאות משחק מקובלות,

במעגל מצומצם, מתואר כאן אומנם מעבר הדרגתי ורצוף בין יום ולילה: עם התקרב הלילה ושעת סיפורי-הערש, מתייצבות בשורה דמויות-הקבע של אגדות הילדים, ועליהן משקיף ירח במולדו, כעולל תמה המוצץ אצבע בחיק אבא, והוא כבבואה לילד הנפתח, המותה דמעה. במעגלים רחבים, מתוארות כאן במקביל גם פאזות שונות של חיי האדם (למן ימי ילדותו התי-מימים ועד ימי בגרותו וקנתו, אכולי הספקות וה-חרדות) וכן פאזות שונות של חיי האנושות (למן יל-דות האדם, בשתר התרבות, ועד לעידן העיר המר-דרגית).

השיר בנוי בתבנית מעגלית, לפיה החלה האנושות את דרכה בעיר אפל ועדה מחוכו אל עבר הקידמה, אך הצמרת החשוכה שוב ניבטת אליה מנגד (ימי-הביניים מתקרבים). גם כיפה אדומה יצאה בנכונות אופטימית מן התום של ימי הילדות אל עולם החוויה וההתנסות (הנקשר לצבע בגדיה, שאיננו צבע של תום וטוהר), ופגשה בדרכה את הרשע הקיומי השולט ביקום, המתמחש כאן בפירפורו של העשב כחית-יער תמימה, שגלכדה ברשת.

כביכול, אומר כאן אלתרמן בסמוי: גם בסיפורי הילדות מחלחל רוע וזדון; גם „כיפה אדומה“ וגם „החתול הצולע“ („פינוקיו“) נקשרים ברשע, בזדון ובבעתה של הניסיון האנושי, אלא שבאגדות-הילדים הרוע מבוקר, מאולף ובלתי-מסוכן: החיות הן חיות בית, הצועדות בשורה מסודרת ומאורגנת, ולא גמרי-טרף, המזנקים מביברי האש, ללא סדר ומישטר. אף שהחתול המדדה על קביו חדור עורמה וזדון, אין הוא מעורר בנו חלחלה ופחד, כי אם „בת צחוק נשכחה ונושגת“. ועם זאת, ביותו של הרע ואילופו של הפראי אינו משנה את התכונות הבסיסיות הקמאיות הללו באורח מהותי, כי אם באורח כמותי בלבד. לשווא שאלותיו המרובות של הילד הסקרן ותמיהותיו הרבות, כי העולם סובב על אופנו, החוקים אינם משתנים והי רשע הישן גושן חוזר אלינו במסווה חדש ומודרני. „העיר“ ה„היער“, הנזכרים בבית הראשון הם היינו הך, אותה תופעה עצמה בשינוי הכסות (בהיפוך אורי-תוגראפי ועיר) וצמרתו החשוכה של „עולם הג'ונגל“ מקדירה על היינו העירוניים, ככימים הראשונים של טרם היות האדם.

בשיר „כיפה אדומה“, כמו ב„רועת האוונים“ וב-שירים אחרים מתוך „כוכבים בחוץ“, הרומזים לאגדות-ילדים נודעות, מתנחשת איזו שואה קודרת ברקע הדברים („ולפתע נביט / והגה כבר חשכה הצמרת“), אשר חשכות-ענניה מעיבות שבעתיים על רקע תמי-מותו — כביכול של עולם הילדים הבהיר, העליון והצחקני. צבעוניותו של התמונות מספרי-הילדים אין בה כדי להסתיר כליל את העומק הטראגי, הפילוסופי וההיסטוריוסופי, המשוקע בשירים הקלילים-לכאורה.

המשך מאמרה של זיוה שמיר, הכולל ניתוח „שיר מאיר-עיניים“, המתפרסם כאן, יראה איר בגליון הבא של טפס ז.

דפוסי-נוסחה של פתיחת אגדות ושל סיומן, הדיהם של דיקלומים, שירי-ערש לפעוטות וחידות לגיל הרך מת-לוויים לרבים מטורי שיריו. קשה להעלות על הדעת משורר עברי אחר, שנהג חירות כזו בשירה „למבור-גרים“ לפני נתן אלתרמן ואשר סלל את הדרך כמותו למשוררי שנות החמישים.

יש יסוד להנחת, שאף הרקע הביוגרפי המיוחד של נתן אלתרמן תרם, בין השאר, לגישה מקורית והדשנית זו, אם כי אלתרמן עצמו מעולם לא הודה בכך, ולא נתן ביטוי פומבי לרזי הדינאמיה הרקנת שלו ולמקורות היניקה של עולמו הפנימי.

● בעיר וביער

הפנייה אל ספרות הילדים, כאל טקסטים ספרי-תיים גרמזים, בולטת במיוחד בשירתו המוקדמת של אלתרמן: בשיריו מן העיזבון (שראו אור לא מכבר בכרך ב' של „מחברות אלתרמן“) ובשירי „כוכבים בחוץ“. בין האחרונים, בולטים ביותר שני שירים קצרים ופשוטים-לכאורה, שאפילו מכותרותיהם ניתן ללמוד על זיקה ישירה לאגדות-ילדים נודעות — „כיפה אדומה“ ה„רועת האוונים“.

הראשון מבין שני שירים אלה מעמת, כביכול, את אכזריותו הקמאית של העידן הפרה-היסטורי הפראי עם תומתם של סיפורי הילדות. שעה שמבול בראשית-נימחה כדמעה מעינו של עולם ואביב חדש מרקד בצידו הדרכים, יצאה כיפה אדומה, ועימה שורה של חיות טיפוסיות מסיפורי הילדים, ללקט פרחי-בר בחורש. זהו, כביכול, שיר געגועים וכיסופים אל תומת הילדות ואל זכר אגדותיה:

עת יומנו הפרא נמחה כְּדַמְעָה
מְעָרִים וְיַעְרֹת, מְשֻׁנָּה וְחָדָשׁ,
הוֹלֶכֶת בְּרֶךְךָ כְּפַה אֲדָמָה,
לְלַקֵּט פְּרֵת-בֵּר בְּחָרֶשׁ.